

τρόπο ἐντελῶς καθωρισμένο τὴν αἰτιότητα σχετικὰ μὲ τὶς πράξεις τῆς βούλησης στὸν αἰσθητὸ κόσμο, γιατί διαφορετικὰ ὁ πρακτικὸς λόγος δὲν θὰ μπορούσε νὰ παραγάγη κανένα γεγονός ἐπὶ τὴν πραγματικότητα. Ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ καθορίσῃ θεωρητικὰ, γιὰ χρῆση τῆς γνώσης τῆς ὑπερσυστητῆς του ὑπαρξῆς, τὴν ἔννοια ποὺ σχηματίζει γιὰ τὴν αἰτιότητά του σὰν νοούμενο. Οὔτε ἄρα ἔχει ἀνάγκη νὰ μπορῇ νὰ δώσῃ, ἐπὶ τὴν αἰτιότητα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἓνα νόημα. Γιατὶ τούτῃ πέρνει ἓνα νόημα ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο, ἔστω καὶ μόνο γιὰ τὴν πρακτικὴν χρῆση. Καὶ θεωρητικὰ ἂν τὴν παρατηρήσουμε παραμένει πάντοτε μιὰ καθαρὴ ἔννοια τῆς διάνοιας, ποὺ ἔχει δοθῆ ἁπλοῦς, καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐφαρμοσθῇ στ' ἀντικείμενα, εἴτε αὐτὰ μᾶς δίνονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις εἴτε ὄχι, ἂν καὶ ἐπὶ τὴν τελευταία περίπτωση δὲν ἔχει κανένα καθωρισμένο θεωρητικὸ νόημα ἢ καμμιά ἐφαρμογή, ἀλλὰ εἶναι ἀπλῶς μιὰ τυπικὴ σκέψη, ὅμως οὐσιαστικὴ, τῆς διάνοιας σχετικὰ μὲ ἓνα ἀντικείμενο ἐν γένει. Τὸ νόημα τοῦτο, ποὺ ὁ λόγος δίνει ἐπὶ τὴν αἰτιότητα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, εἶναι πρακτικὸ γιατί ἡ ἰδέα τοῦ νόμου μᾶς αἰτιότητας (τῆς βούλησης) ἔχει ἀπὸ μόνῃ τῆς μιὰ αἰτιότητα, δηλ. εἶναι ἡ αἰτία τοῦ αὐτοκαθορισμοῦ τῆς.

II.—Γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ καθαρῶν λόγου, κατὰ τὴν πρακτικὴν χρῆση, σὲ μιὰ ἔκταση ποὺ δὲν εἶναι δυνατὴ ἐπὶ τὴν καθ' ἑαυτὸ θεωρητικὴν χρῆση.

Ἐπὶ τὴν ἠθικὴν ἀρχὴν ἔχουμε ἐκθέσει ἓνα νόμο τῆς αἰτιότητας, ποὺ βάζει τὴν καθοριστικὴν αἰτία τῆς αἰτιότητας πολὺ πρὸ πάντων ἀπ' ὅλους τοὺς ὅρους τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων καὶ δὲν ἔχουμε ἀπλῶς σκεφθῆ τὴν βούληση, πῶς μπορεῖ νὰ καθορισθῇ, μιὰ καὶ ἀνήκει

μαζὺ μὲ τὸ ὑποκείμενό της (τὸν ἄνθρωπο), σὲ ἓνα καθαρὸ διανοητικὸ κόσμο, ἀλλὰ τὴν ἔχουμε ἐπίσης καθοριστικὰ σχετικὰ μὲ τὴν αἰτιότητά της μὲ ἓνα νόμο, ποῦ δὲν μπορούμε νὰ τὸν λογαριάσουμε μαζὶ μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου.

Ἔχουμε λοιπὸν ἐκτείνει τὴ γνώση μας πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, πράγμα ποῦ ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου εἶχε δηλώσει πὼς εἶναι μάταιο γιὰ κάθε θεωρία. Πὼς μπορούν τώρα νὰ συμβιβασθοῦν ἐδῶ ἡ πρακτικὴ χρῆση τοῦ καθαροῦ λόγου μὲ τὴ θεωρητικὴ χρῆση του σχετικὰ μὲ τὸν καθορισμὸ τῶν ὁρίων τῆς ἰσχύος του ;

Ὁ Δαυΐδ Χιούμ, ποῦ ἀπ' αὐτὸν κυρίως, μπορούμε νὰ ποῦμε, ἄρχισε κάθε ἀμφισβήτηση τῶν δικαιωμάτων ἐνὸς καθαρῶ λόγου, σκέφτηκε ὡς ἑξῆς : Ἡ ἔννοια τοῦ αἰτίου εἶναι ἔννοια ποῦ περιέχει τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ συνδέσμου της μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ διαφοροεικοῦ σὲ ὅσο μέρος εἶναι διαφοροεικό. σὲ τρόπο ὅστε ἂν ὑπάρξῃ τὸ Α γνωρίζω πὼς κάτι ἐντελῶς ἀντίθετο ἀπὸ αὐτό, τὸ Β, ὀφείλει ὅπωςδήποτε νὰ ὑπάρχῃ κι' αὐτό. Ἀλλὰ τὴν ἀναγκαιότητα μπορούμε νὰ τὴν ἀποδώσουμε σὲ μιὰ συνάφεια μόνον ἐφ' ὅσον μπορεῖ νὰ γνωστῆ *a priori*, γιατί ἡ ἐμπειρία θὰ μᾶς ἔκανε νὰ γνωρίσουμε γιὰ μιὰ συνάφεια μόνον πὼς αὐτὴ ὑπάρχει, ἀλλὰ ὄχι πὼς ὑπάρχει ἀναγκαίως ἔτσι, ὅπως μᾶς τὴ δίνει ἡ ἐμπειρία. Τώρα, λέγει εἶναι ἀδύνατο νὰ γνωρίζουμε *a priori* καὶ σὰν ἀναγκαῖο τὸ δεσμό, ποῦ ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' ἓνα πράγμα καὶ σ' ἓνα ἄλλο (ἢ ἀνάμεσα σὲ ἓνα καθορισμὸ καὶ σὲ ἓνα ἄλλο ἐντελῶς διαφοροεικό ἀπ' αὐτόν), ἂν ὁ δεσμὸς αὐτὸς δὲν δοθῆ στὴν ἀντίληψή μας. Ἡ ἴδια λοιπὸν ἔννοια τῆς αἰτίας εἶναι ψεύτικη καὶ ἀπατηλή, εἶναι μιὰ συγγνωστὴ αὐταπάτη, ἐφ' ὅσον τὴν συνήθεια (ἀναγκαιότητα ὑποκειμενικὴ) τοῦ νὰ ἀντιλαμβανόμαστε συχνὰ ὁρισμένα πράγματα ἢ τοὺς καθορισμοὺς τους, τὸν ἓνα δίπλα ἢ ὕστερα ἀπὸ τὸν ἄλλο, σὰν νὰ μετέχουν ὁ ἓνας

στήν ὑπαρξή τοῦ ἄλλου, τὴν πήραμε σὰν ἀντικει-
 μενικὴ ἀναγκαιότητα νὰ βάλουμε ἓνα τέτοιο δε-
 σμὸ στὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα. Ἔτσι ἡ ἔννοια τοῦ αἰτίου
 ἔχει ἀρπαχθῆ καὶ δὲν ἔχει κτηθῆ κατὰ ἀκριβῆ τρόπο,
 ἢ μᾶλλον δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ κτηθῆ ἢ νὰ ἐπιβεβαιωθῆ,
 γιατί ἀπαιτεῖ ἓνα δεσμό, πού εἶναι καθ' ἑαυτὸν μά-
 ταιος, χιμαιρικός καὶ δὲν ἀντέχει σὲ κανένα λόγο καὶ
 πού σ' αὐτὸν δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀντιστοιχῆ κανένα
 ἀντικείμενο. Ἔτσι σχετικὰ μὲ κάθε γνώση, πού ἀφορᾷ
 τὴν ὑπαρξή τῶν πραγμάτων (ἄρα τὰ μαθηματικά εξαι-
 ροῦνται ἀκόμη) παρουσιαζότανε παντοῦ ὁ ἐμπειρισμός,
 σὰν ἡ μόνη πηγὴ τῶν ἀρχῶν, ἀλλὰ μαζὺ μ' αὐτὸν καὶ
 ὁ πιὸ αὐστηρὸς σκεπτικισμὸς σχετικὰ μὲ ὀλόκληρη τὴν
 ἐπιστήμη τῆς φύσης (σὰν φιλοσοφία). Γιατί, σύμφωνα
 μὲ τέτοιες ἀρχές, δὲν μπορούμε ποτὲ νὰ καταλή-
 ξοῦμε ἀπὸ δεδομένους καθορισμοὺς τῶν πραγμάτων,
 ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξή τους, σὲ μιὰ συνέπεια (γιατί γιὰ
 τοῦτο θὰ χρειαζότανε ἡ ἔννοια ἑνὸς αἰτίου πού νὰ περιεῖχε
 τὴν ἀναγκαιότητα ἑνὸς τέτοιου δεσμοῦ). Μποροῦμε μόνο
 σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα τῆς φαντασίας, νὰ περιμένουμε
 ὅμοιες περιπτώσεις καὶ προηγούμενες περιπτώσεις, ἀλλὰ
 αὐτὴ ἡ ἀναμονὴ δὲν εἶναι ποτέ σίγουρη ὅσο συχνὰ κι'
 ἂν ἐπιβεβαιώνεται. Γιὰ κανένα γεγονὸς δὲν θὰ
 μπορούσαμε νὰ ποῦμε, πὼς θ' ἄπρεπε νὰ προηγηθῆ ἀπ'
 αὐτὸ κάτι τι, πού τό γεγονὸς τοῦτο εἶναι ἀναγκαία
 συνέπειά του, δηλ. ὅτι ὄφειλε νὰ ἔχει ἓνα αἷτιο.
 Ἄρα κι' ἂν ἀκόμα γνωρίζαμε τόσες συχνές περιπτώσεις,
 πού νὰ ὑπῆρχε ἓνα ὅμοιο προηγούμενο, ὥστε νὰ μπορέ-
 σουμε νὰ βγάλουμε κανόνα, πάλι δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ
 παραδεχτοῦμε πὼς τοῦτο συμβαίνει πάντοτε καὶ ἀναγ-
 καίως κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο. Καὶ θὰ ἔπρεπε ἔτσι ν' ἀφή-
 σουμε στήν τυφλὴ περίπτωση, πού σ' αὐτὴν σταματᾷ
 κάθε χρῆση τοῦ λόγου, τὸ δικαίωμά της πού ἰδρύει καὶ
 καθιστᾷ ἀκαταμάχητο τὸ σκεπτικισμό, σχετικὰ μὲ τὰ

συμπεράσματα που προχωροῦν ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα στὶς αἰτίες.

Τὰ μαθηματικά εἶχαν γιὰ πολὺ καιρὸ ἐξαιρεθῆ, γιατί ὁ Χιούμ ὑποστήριξε πὼς οἱ προτάσεις τους εἶναι ὅλες ἀναλυτικές, προχωροῦν δηλ. ἀπὸ τὸν ἕνα καθορισμὸ στὸν ἄλλον δυνάμει τῆς ταυτότητας καὶ ἄρα κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντίφασης (ἀλλὰ τοῦτο εἶναι σφαιερὸ, γιατί οἱ μαθηματικές προτάσεις εἶναι μᾶλλον ὅλες συνθετικές καὶ βέβαια π.χ. ἡ γεωμετρία δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν ὕπαρξη τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ μόνον μὲ τὸν a priori καθορισμὸ τους κατὰ μιὰ δυνατὴ ἐποπτεία, ἐπίσης προχωρεῖ θαυμάσια, σὰν μὲ αἰτιώδης ἔννοιες ἀπὸ ἕνα καθορισμὸ A σὲ ἕνα ἄλλον τελείως διαφορετικὸν B, σὰν νὰ εἶναι ἀναγκαίως συσχετισμένοι).

Ἄλλὰ αὕτῃ ἡ ἐπιστήμη, τόσο φημισμένη γιὰ τὴν ἀποδεικτικὴ της βεβαιότητα, ὀφείλει ἐπίσης νὰ νικηθῆ τέλος ἀπὸ τὸν ἐμπειρισμὸ στὶς ἀρχές, γιὰ τὴν ἴδια αἰτία πού γι' αὐτὴν ὁ Χιούμ, στή θέση τῆς ὑποκειμενικῆς ἀναγκαιότητας τῆς ἔννοιας τοῦ αἰτίου ἔβαλε τὴν συνήθεια. Καὶ ὀφείλει ἐπίσης νὰ ὑποχωρήσῃ στὸ νὰ μειριάσῃ τὰ τολμηρὰ αἰτήματα πού παράγγελλαν τὴν a priori παραδοχὴ καὶ νὰ περιμένῃ τὴν ἐπαλήθευση τῆς παγκόσμιας ἀξίας τῶν προτάσεων της ἀπὸ τὴν εὐνοία τῶν παρατηρητῶν, πού κι' αὐτοί, σὰν μάρτυρες, δὲν θὰ ἔκαναν ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ὁμολογήσουν πὼς αὐτὸ, πού ὁ γεωμέτρης τὸ προτείνει σὰν ἀρχή, ἐκεῖνοι τὸ ἔχουν ἐπίσης παρατηρήσει ἄρα, ἂν καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, θὰ μπορούσαν νὰ παραδεχθοῦν ἐπίσης πὼς πρέπει νὰ περιμένουμε νὰ συμβῆ τὸ ἴδιο καὶ στὸ μέλλον. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ ἐμπειρισμὸς τοῦ Χιούμ στὶς ἀρχές ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὸν σκεπτικισμὸ ἐπίσης καὶ σχετικὰ μὲ τὰ μαθηματικά, ἄρα σὲ κάθε ἐπιστημονικὴ ἢ χρήση τοῦ λόγου, (γιατί ἡ χρήση αὕτῃ ἀνήκει ἢ στὴ φιλοσοφία ἢ στὰ μαθηματικά). Ἄν ἡ συνηθισμένη χρήση τοῦ λόγου (σὲ μιὰ τόσο τρομακτικὴ ἀνατροπὴ πού τὴν βλέπουμε νὰ συμβαίνει

στά θεμέλια τῶν γνώσεων) πρέπει νὰ τὴν περάσῃ καλλίτερα, καὶ δὲν εἶναι μᾶλλον ἀχώριστα ἐνωμένη μ' αὐτὴ τὴν καταστροφή καθε γνῶσης καὶ ἂν ἄρα δὲν ὀφείλει νὰ ἀκολουθήσῃ ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρχὲς ἕνας παγκόσμιος σκεπτικομὸς (πὺ ὅμως θὰ κτύπαγε μόνο τοὺς λογίους) τοῦτο ἀφήνω νὰ τὸ κρίνῃ ὁ καθένας.

Τώρα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐργασία μου στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, πὺ ἀφορμὴ τῆς ὑπῆρξε ἡ σκεπτικιστικὴ θεωρία τοῦ Χιούμ, πὺ ὅμως προχώρησε πὺ πέρα καὶ περιέλαβε ὅλο τὸ πεδίο τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ λόγου στὴν συνθετικὴ χρῆση, ἄρα καὶ ὅ,τι ὀνομάζεται γενικὰ μεταφυσικὴ, σχετικὰ μὲν τὴν ἀμφιβολία τοῦ Σκοττξέξου φιλοσόφου γιὰ τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητος ἐγὼ προχώρησα ὡς ἐξῆς. Ἄν ὁ Χιούμ (ὅπως συμβαίνει ἄλλωστε παντοῦ) ὑποσιήριζε πὺ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας εἶναι πράγματα καθ' ἑαυτὰ καὶ ἐδήλωνε πὺς ἡ ἔννοια τοῦ αἰτίου εἶναι ἕνα ψέμμα καὶ μιὰ αὐταπάτη, θὰ ἔκανε θαυμάσια, γιὰτὶ δὲν μπορούμε νὰ δοῦμε πὺς ἀπὸ τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ καὶ ἀπὸ τοὺς καθορισμοὺς τοὺς σὰν τέτοιους, ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὺς μᾶς δόθηκε κάποιον πράγμα τὸ Α' πρέπει ἐπίσης νὰ τεθῆ ἀναγκαίως καὶ κάποιον ἄλλο πράγμα τὸ Β' καὶ αὐτὸς δὲν μπορούσε γιὰ τίποτα νὰ παραδεχθῆ μιὰ τέτοια ἀριότι γνώση τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτὰ. Πολὺ λιγότερο ὁ εὐφυῆς ἄνθρωπος μπορούσε νὰ παραδεχθῆ μιὰ ἐμπειρικὴ προέλευση τῆς ἔννοιας τῆς αἰτιότητος γιὰτὶ αὐτὴ ἀντιφάσκει καθ' ὅλοκληρία πρὸς τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ συνδέσμου, πὺ ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς ἔννοιας τῆς αἰτιότητος. Εἶχε ἄρα ἐξορίσει αὐτὴ τὴν ἔννοια καὶ στή θέση τῆς ἔβαλε τὴ συνήθεια τῆς παρατήρησης στὴν πορεία τῶν νοημάτων.

Ἄλλὰ ἀπὸ τὶς ἐρευνές μου βγῆκε τὸ συμπέρασμα πὺς τὰ ἀντικείμενα, πὺ σχετιζόμεστε μαζύ τους στὴν ἐμπειρία, δὲν εἶναι καθόλου πράγματα καθ' ἑαυτὰ ἄλλὰ μόνον φαινόμενα καὶ ὅ,τι ὅπως δήποτε στά πράγματα

καθ' ἑαυτὰ δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ νοηθῆ μᾶλλον εἶναι ἀδύνατο νὰ δοῦμε, πὸς ἂν τεθῆ τὸ Α' πρέπει νὰ εἶναι ἀντιφατικὸ τὸ νὰ μὴ τεθῆ καὶ τὸ Β', πὸς εἶναι ἔντελως διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ Α' (ἢ ἀναγκαιότητα τοῦ συνδέσμου μεταξύ Α' σὺν αἰτίου καὶ Β' σὺν ἀποτελέσματος). εἶναι ἔντελως κατανοητὸ πὸς αὐτὰ σὺν φαινόμενα πρέπει ἀναγκαιῶς νὰ συνδέονται σὲ μιὰ ἐμπειρία κατὰ κάποιον τρόπο (π.χ. κατὰ τὴν σχέση τοῦ χρόνου) καὶ δὲν μποροῦν νὰ χωρισθοῦν χωρὶς ν' ἀντιφάσκοντες αὐτὸ τὸ δεσμὸ πὸς μ' αὐτὸν εἶναι δυνατὴ αὐτὴ ἢ ἐμπειρία, τῆς ὁποίας εἶναι ἀντικείμενα καὶ μποροῦν νὰ γνωσθοῦν μόνο σὲ μᾶς. Καὶ ἔτσι γίνεται καὶ στὴ πράξη, σὲ τρόπο πὸς θὰ μπορούσα ὄχι μόνο νὰ δείξω τὴν ἔννοια τοῦ αἰτίου κατὰ τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς πραγματικότητας σχετικὰ μὲ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ καὶ νὰ τὴ συμπεράνω, σὺν ἔννοια ἀργιστὶ, ἐξ αἰτίας τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ συνδέσμου, πὸς συνεπάγεται, δηλ. νὰ βγαίνει ἢ δυνατότητά της ἀπὸ τὴν καθαρὴ διάνοια, χωρὶς ὄρους ἐμπειρικούς. Ἐχοντας ἔτσι ἀποκλείσει τὴν ἐμπειρικὴ προέλευσὴ της μπορούσα ἐπίσης νὰ κόψω ἀπὸ τὴ ρίζα τὴν ἀναπόφευκτη συνέπεια τοῦ ἐμπειρισμοῦ δηλ. τὸ σκεπτικισμό, πρῶτα σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιστήμη τῆς φύσης καὶ ὕστερα γιὰ τὰ μαθηματικά, τὶς δύο ἐπιστῆμες πὸς ἀναφέρονται στὰ ἀντικείμενα τῆς δυνατῆς ἐμπειρίας. Κι' ἔτσι θὰ ἀφαιροῦσα τὴν ἀμφιβολία ἀπὸ κάθε τι, πὸς ὁ θεωρητικὸς λόγος βεβαιώνει πὸς ἀντικλιμαίνεται.

Ἄλλὰ τί συμβαίνει μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς κατηγορίας αὐτῆς τῆς αἰτιότητας (καὶ τὸ ἴδιο μ' ὅλες τὶς ἄλλες, ἀφοῦ χωρὶς αὐτὲς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ καμμιά γνώση τοῦ ὑπάρχοντος) στὰ πράγματα, πὸς δὲν εἶναι ἀντικείμενα τῆς δυνατῆς ἐμπειρίας ἀλλὰ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὰ ὄριά της; Μιὰ καὶ μπόρεσα νὰ συμπεράνω τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν μόνον σχετικὰ μὲ τὰ ἀντικείμενα τῆς δυνατῆς

ἐμπειρίας. Ἀλλὰ ἀκριβῶς τοῦτο, τὸ ὅτι τὶς ἔχω διατηρήσει μόνο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ὅπου ἔχω δείξει πὸς μ' αὐτὲς τὶς ἔννοιες μπορούμε νὰ σκεφτοῦμε τὰ ἀντικείμενα, ἂν καὶ δὲν μπορούμε νὰ τὰ καθορίσουμε ἀργίον, τοῦτο εἶναι ἐκεῖνο ποὺ τοὺς δίνει μιὰ θέση στὴν καθαρὴ διάνοια, ἀπ' ὅπου ἀναφέρονται στὰ ἀντικείμενα γενικὰ (αἰσθητὰ ἢ μὴ αἰσθητὰ), ἂν κάτι λείπει ἀκόμα, τοῦτο εἶναι ὁ ὅρος τῆς ἐφαρμογῆς τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν, καὶ εἰδικὰ τῆς κατηγορίας τῆς αἰτιότητας, στὰ ἀντικείμενα, δηλαδή ἢ ἐποπτεία, ποὺ, ἂν δὲν ἔχη δοθῆ, καθιστᾶ ἀδύνατη τὴν ἐφαρμογὴ πρὸς τὸν σκοπὸ τῆς θεωρητικῆς γνώσης τοῦ ἀντικειμένου, σὰν νοουμένου. Ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ γνώση, ἂν τὴν διακινδυνέψῃ κανεὶς (ὅπως ἔγινε μὲ τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαροῦ λόγου), μᾶς ἐμποδίζεται καθ' ὅλοκληρίαν, ἐνῶ ἐν τούτοις ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τῆς ἔννοιαι παραμένει πάντοτε καὶ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῆ ἀκόμα καὶ γιὰ τὰ νοούμενα, ἀλλὰ ἡ ἔννοια αὐτὴ δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ καθοριστῆ θεωρητικὰ καὶ νὰ πραγματοποιηθῆ ἔτσι μιὰ γνώση. Ἀντιθέτως τὸ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητας δὲν περιέχει τίποτα τὸ ἀδύνατο ἀκόμα καὶ στὴ σχέση της μὲ ἓνα ἀντικείμενο, τοῦτο δείχτηκε ἀπὸ τὸ γεγονός, πὸς τῆς ἐξασφαλίσθηκε μιὰ θέση στὴν καθαρὴ διάνοια σχετικὰ μὲ κάθε ἐφαρμογὴ της στὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων· καὶ μολονότι κατόπιν σχετικὰ μὲ τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ (ποὺ μπορούν νὰ εἶναι ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας) δὲν εἶναι ἰκανὴ γιὰ κανένα καθορισμὸ μὲ τὴν παρουσία ἐνός καθορισμένου ἀντικειμένου, γιὰ χρῆση μιᾶς θεωρητικῆς γνώσης, ὅμως μπορεῖ πάντοτε νὰ εἶναι ἰκανὴ γιὰ μιὰ ἄλλη χρῆση (ἴσως γιὰ τὴν πρακτικὴν χρῆση) ἐνός καθορισμοῦ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ της. Τοῦτο δὲν θὰ ἦταν ὅμως δυνατόν, ἂν, κατὰ τὸν Χιούμ, ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητας περιεῖχε κάτι τι ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ τὸ σκεφθῆ κανεὶς.

Γιὰ νὰ ἐννοήσουμε τώρα τὴν προϋπόθεση αὐτὴ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἐννοίας τῆς αἰτιότητας σχετικὰ μὲ τὰ νοούμενα, θὰ πρέπει μόνο ν' ἀνακαλέσουμε στὴ μνήμη μας, γιὰ τὸ δὲ νὰ ἐνοηθῶμεν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς στα ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας, ἀλλὰ θέλουμε νὰ τὴν μεταχειριστοῦμε καὶ γιὰ τὰ πράγματα καθ' ἑαυτά. Φαίνεται ἀμέσως πὸς δὲν εἶναι ἓνας θεωρητικὸς σκοπός, ἀλλὰ πρακτικὸς, ἐκεῖνος ποὺ μᾶς ὑπαγορεύει τὴν ἀναγκαιότητα αὐτῆς τῆς ἐπιθυμίας. Κι' ἂν ἀκόμη τὴν πραγματοποιοῦσαμε, δὲν θὰ εἴχαμε στὴ θεωρία καμμιά ὀφείλεια σχετικὰ μὲ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ γενικὰ μὲ τὰ ἀντικείμενα, ποὺ μποροῦν νὰ μᾶς δοθοῦν κατὰ ἓνα ὅποιοδήποτε τρόπο, ἀλλὰ θὰ κάναμε ἓνα βῆμα πρὸς τὰ ἔμπρὸς ἀπὸ τὸν αἰτιατὸ αἰσθητὸ κόσμον στὸν ὑπεραισθητό, γιὰ νὰ συμπληρώσουμε καὶ νὰ περιορίσουμε τὴ γνώση μας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἀρχῶν, τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἔμενε πάντοτε μιὰ ἄβυσσος ἀνάμεσα στὰ ὄρια αὐτὰ καὶ σὲ ὅ,τι γνωρίζουμε, καὶ τότε θὰ εἴχαμε μᾶλλον ἀκολουθήσει μιὰ μάταιη περιέργειά μας, παρὰ μιὰ βαθειὰ ἐπιθυμία γνώσης.

Ἄλλὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σχέση ποὺ κατ' αὐτὴ ἡ διάνοια στέκει μαζὺ μὲ τ' ἀντικείμενα (στὴ θεωρητικὴ γνώση), ἡ διάνοια ἔχει ἐπίσης μιὰ σχέση μὲ τὴ δύναμη τῆς ἐπιθυμίας, ποὺ γι' αὐτὸ ὀνομάζεται βούληση, καὶ καθαρὴ βούληση, σὲ ὅσο μέρος ἡ καθαρὴ διάνοια (ποὺ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ὀνομάζεται λόγος) εἶναι πρακτικὴ μὲ τὴν ἀπλὴ παράστασιν ἑνὸς νόμου. Ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότης μιᾶς καθαρῆς βούλησης, ἢ, ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο, ἑνὸς καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, μᾶς δόθηκε μὲ τὸν ἠθικὸ νόμον ἀριστοῦ, νὰ ποῦμε, μ' ἓνα γεγονός, γιὰ τὸ ἔτσι μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε ἓνα καθορισμὸ τῆς βούλησης, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητος μολονότι δὲν στηρίζεται σὲ ἐμπειρικὰς ἀρχάς. Ἄλλὰ στὴν ἐννοία τῆς βούλησης περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἐννοία τῆς αἰτιότητας,

καὶ ἄρα στήν ἔννοια τῆς καθαρῆς βούλησης ἢ ἔννοια τῆς αἰτιότητας μὲ ἐλευθερία, δηλ. μιᾶς αἰτιότητας ποῦ δὲν καθορίζεται σύμφωνα μὲ φυσικοὺς νόμους καὶ ποῦ ἄρα δὲν εἶναι κατάλληλη γιὰ μιὰ ἐμπειρική ἐποπτεία, σὰν ἀπόδειξη τῆς πραγματικότητάς της, ἀλλὰ ὅμως δικαιολογεῖ τέλεια στὸν καθαρὸ πρακτικὸ νόμο a priori τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς πραγματικότητας, μολονότι (ὅπως εἶναι εὐκόλο νὰ τὸ δοῦμε) ὄχι γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς θεωρητικῆς χρήσης, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ τὴν πρακτικὴ χρήση τοῦ λόγου. Τώρα ἢ ἔννοια ἑνὸς ὄντος, ποῦ νὰ ἔχει ἐλευθερὴ τὴ βούληση, εἶναι ἢ ἔννοια μιᾶς αἰτίας—νοούμενο, καὶ τὸ ὅτι ἢ ἔννοια αὕτη δὲν ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτὴν ἔχει ἤδη βεβαιωθῆ ἀπὸ τὸ γεγονὸς, ὅπου ἢ ἔννοια ἑνὸς αἰτίου ποῦ νὰ προέρχεται ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ τὴν καθαρὴ διάνοια, καὶ ταυτοχρόνως νὰ εἶναι ἐπίσης βεβαιωμένο ἀπὸ τὸ συμπέρασμα ὅσο γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ τῆς πραγματικότητας σχετικὰ μὲ τὰ ἀντικείμενα ἐν γένει, εἶναι ἀνεξάρτητη, κατὰ τὴν πηγὴ τῆς ἀπὸ ὅλους τοὺς αἰσθητοὺς ὄρους, καὶ ἄρα καθ' ἑαυτὴν ἀπεριόριστη στὰ φαινόμενα (ἐκτὸς ἂν χρησιμοποιηθῆ σὲ μιὰ καθωρισμένη θεωρητικὴ χρήση), καὶ μπορεῖ χωρὶς ἀμφιβολία νὰ ἐφαρμοσθῆ στὰ πράγματα σὰν καθαρὲς ὀντότητες τῆς διάνοιας.

Ἄλλὰ ἀφοῦ γι' αὕτη τὴν ἐφαρμογὴ δὲν μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε καμμιά ἐποπτεία, τέτοια ποῦ νὰ μπορῆ νὰ γίνεταί μόνο ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, ἔτσι ἢ αἰτία νοούμενο σχετικὰ μὲ τὴ θεωρητικὴ χρήση τοῦ λόγου, μολονότι εἶναι μιὰ ἔννοια δυνατὴ καὶ κατανοητὴ, ἐν τούτοις εἶναι μιὰ ἔννοια κενή. Ἄλλὰ τώρα δὲν ἐπιθυμῶ οὔτε νὰ γνωρίζω θεωρητικὰ τὴ φύση ἑνὸς ὄντος, ἐφ' ὅσον ἔχει μιὰ καθαρὴ βούληση. Μοῦ ἀρκεῖ νὰ τὴ δείξω σὰν τέτοια μὲ αὕτη τὴν ἔννοια καὶ ἄρα νὰ συνδέσω τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητας μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας (καὶ μὲ ὅ,τι τῆς εἶναι ἀχώριστο τὸν ἠθικὸ νόμο, σὰν αἰτία ποῦ νὰ τὴν καθορίζει). Ἔχω ἀπόλυτα τὸ δικαίωμα τοῦτο δυνάμει τῆς καθαρῆς

καὶ ὄχι ἐμπειρικῆς πηγῆς τῆς ἐννοίας τοῦ αἰτίου, καὶ ἀφοῦ πιστεύω πὸς δὲν μπορῶ νὰ τὴ χρησιμοποιήσω παρὰ μόνον σχετικὰ μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, πὸν καθορίζει τὴν πραγματικότητά της, δηλ. μόνον στὴν πρακτικὴ της χρῆση.

Ἄν εἶχα, μαζί μὲ τὸν Χιούμ, ἀφαιρέσει ἀπὸ τὴν ἐννοία τῆς αἰτιότητας τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητά στὴ θεωρητικὴ χρῆση ὄχι μόνον σχετικὰ μὲ τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ (στὸ ὑπεραισθητό), ἀλλὰ ἐπίσης καὶ σχετικὰ μὲ τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων, τότε ἡ ἐννοία αὐτὴ θὰ ἔχανε κάθε σημασία καί, σὰν ἐννοία θεωρητικὰ ἀδύνατη, θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀνώφελη· καὶ ἀφοῦ δὲν μποροῦμε νὰ κάνουμε καμμιά χρῆση τοῦ μηδενός, θὰ ἦταν ἀτοπὴ ἢ πρακτικὴ χρησιμοποίησις μιᾶς ἐννοίας πὸν θεωρητικὰ εἶναι μὴ δὲν. Ἄλλ' ἂν ἡ ἐννοία αἰτιότητας ἐμπειρικὰ καθωρισμένης εἶναι κενὴ (χωρὶς τὴν ἀνάλογη ἐποπτεία), εἶναι ὅμως δυνατὴ καὶ ἀναφέρεται σὲ ἓνα ἀπροσδιόριστο ἀντικείμενο. Ἄντὶ τούτου ὅμως στὸν ἠθικὸ νόμο καὶ στὴν πρακτικὴ σχέσις, τῆς δίνεται μιὰ ὠρισμένη σημασία. Καὶ ἔτσι δὲν ἔχω πραγματικὰ καμμιά ἐποπτεία, πὸν νὰ τῆς καθορίξω τὴν ἀντικειμενικὴ θεωρητικὴ της πραγματικότητά, ἀλλὰ πάντως ἔχει μιὰ πρακτικὴ ἐφαρμογή, πὸν ἐκδηλώνεται συγκεκριμένα στὶς προθέσεις, δηλ. στὰ ἀξιώματα, ἔχει δηλ. τὴν πρακτικὴ πραγματικότητά πὸν μπορεῖ νὰ δειχτῆ. Καὶ τοῦτο ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὴ δικαιολογήσῃ ἀκόμη σχετικὰ καὶ μὲ τὰ νοούμενα.

Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητά μιᾶς καθαρῆς ἐννοίας τῆς διανοίας, μιὰ καὶ μπῆκε στὸ πεδίο τοῦ ὑπεραισθητοῦ, δίνει τώρα πιά σ' ὅλες τὶς ἄλλες κατηγορίες, ἂν καὶ πάντοτε μόνον σὲ ὅσο μέρος βρίσκονται σὲ ἐννοιαστικὴ ἀναγκαστικὰ μὲ τὴν καθοριστικὴ αἰτία τῆς καθαρῆς βούλησις (μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο), ἐπίσης μιὰ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητά· ἀλλὰ μόνον τέτοια, πὸν νὰ μπορῆ νὰ ἐφαρμοστῆ μόνον πρακτικὰ, ἐνῶ δὲν

ἔχει καμμιὰ δύναμη νὰ ἐκτείνῃ τὴ θεωρητικὴ γνώση αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων, σὰν γνώση τῆς φύσης των μέσω τοῦ καθαροῦ λόγου. Ἔτσι θὰ δοῦμε ἐπίσης στὴ συνέχεια πὸς οἱ κατηγορίες ἀναφέρονται πάντοτε μόνο στὰ ὄντα σὰν δ α ἄ ν ο ι ε ς, καὶ σ' αὐτὰ τὰ ἴδια μόνο στὴ σχέση τοῦ λόγου πρὸς τὴ β ο ὑ λ η σ η, ἄρα πάντοτε μόνον π ρ α κ τ ι κ ἄ καὶ ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ δὲν σφετερίζονται καμμιὰ γνώση αὐτῶν τῶν ὄντων. Ἄλλωστε, ὅσο γιὰ τὶς ιδιότητες ποὺ ἀνήκουν στὸν τρόπο τῆς θεωρητικῆς παράστασης τέτοιων ὑπεραισθητῶν πραγμάτων, καὶ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὰ ὄντα αὐτά, οἱ ιδιότητες αὐτὲς δὲν συγκαταλέγονται στὴ γνώση, παρὰ μόνο στὸ δικαίωμα (ἢ στὴν ἀναγκαιότητα, κατὰ τὴν πρακτικὴν σχέση) νὰ τὶς παραδεχτοῦμε καὶ νὰ τὶς ὑποθέσουμε, ἐπίσης ὅπου γίνονται παραδεκτὰ ὄντα ὑπεραισθητὰ (ὅπως ὁ Θεὸς) κατὰ μιὰ ἀναλογία, δηλ. κατὰ τὴν καθαρὴν σχέση τοῦ λόγου, ποὺ τὸν χρησιμοποιοῦμε πρακτικὰ σχετικὰ μὲ τὰ αἰσθητὰ ὄντα. Καὶ ἔτσι μὲ τὴν ἐφαρμογὴ στὸ ὑπεραισθητό, ἀλλὰ μόνο στὴν πρακτικὴν σχέση, δὲν δίνεται ἡ παραμικρὴ πρόφασι στὸν καθαρὸ θεωρητικὸ λόγον νὰ περιπλανᾶται στὸ ὑπερβατικό.